

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYET'E TÜRKİYE'DE ÇAĞDAŞLAŞMA HAREKETLERİ

Arş. Gör. Ayhan AYDIN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İletişim Fakültesi

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan başlayarak 17.yy'a gelinceye kadar, bazı dönemler istisna olarak kabul edilirse genel hatlarıyla belirgin bir yükseliş ve gelişme trendi içerisinde görülür. Bu gelişme sadece bir devleti imparatorluk haline dönüştürme hadisesi değildir. Devletin sınırları genişledikçe doğal olarak bünyesindeki etnik topluluklar değişkenlik göstermiş, devletin uyguladığı sosyal, ekonomik, mali ve siyasi sistemler de buna paralel olarak gelişmiştir.

Ancak 16.yy'ın sonlarından itibaren imparatorluğun iç ve dış problemleri, önce duraklama sonra gerileme ve dağılma sürecini başlattı. Bu noktada Avrupa'daki gelişmelerin de rolünden bahsetmek gereklidir.

15. ve 16. yy'lardaki Rönesans hareketiyle, Batı, kültür, sanat ve edebiyatta yeni bir döneme giriyor, Reform hareketiyle de düşünmeyi engelleyen kilise egemenliğine başkaldırılıyordu. Ayrıca yeni buluşlar ve yeni kıtaların keşfiyle batı insanının ufku genişliyor, bunu ticari ve ekonomik gelişmeler takib ediyordu.

Dini ve politik nedenlerle vatanlarını terkederek yeni yerlere göçüp yerleşen insanların başlattığı sömürgeler meydana getirme süreci, daha sonra gelişmiş ülkelerin sanayileri için gerekli olan hammadeleri bulma ve ele geçirme ile dünyanın uzak yerlerinde hammadde zengini ülkelerden elde edilen birtakım ticari ayrıcalıklarla ticaret sömürgelerinin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiş, 20.yy'ın ikinci yarısında ise Hindistan'da ve Afrika'da büyük sömürge imparatorluklarının kurulması veya doğru bir deyimle dünyanın ge-

lišmiş zengin ülkelerce paylaşılması ile son aşamasına ulaşmıştır.

Böyle bir sürecin başlamasında, yeni kıtaların keşfi ne denli etkin idiyse, hiç kuşkusuz 18.yy'da İngiltere'de başlayan yeni enerji kaynaklarının sanayi uygulanmasıyla kendini gösteren Sanayi Devrimi'de o denli önemli idi. İlk olarak buharın İngiltere ve sonra Almanya'da kömürün sanayide uygulanan kol gücünün yerine bir enerji kaynağı olarak etkinlik kazanması sonucu üretimde patlama ve onun doğal sonucu olarak ortaya çıkan hammadde gereksinimi Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş olan bu ülkeleri hammadde zengini topraklara yönelttiği gibi aynı zamanda ürettikleri maddeleri pazarlayabilecekleri yeni pazarlar aramaya itmişti.

Doğal olarak bu yeni pazar aramaya itiş hem gelişmiş ülkelerin kendi aralarında hem de gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında yeni politik ilişkilerin ve platformların oluşmasını da beraberinde getirmişti. Osmanlı Devleti ne gelişmiş ve ne de gelişmekte olan ülke konumundaydı. Gerileme ve kapitülasyonların da etkisiyle sömürülme sürecine girmiş bir ülke durumundaydı.

Batı, sanayi devriminden önce düşüncede yeni bir dönemi başlatan Aydınlatma çağını yaşamış ve bunun bir sonucu olarak Fransız ihtilali gerçekleştirmişti. Fransız ihtilaliyle birlikte özgürlük, eşitlik, adalet ve millet egemenliği gibi kavramlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti ise ne batıdaki bu gelişmelerin farkında ve ne de içinde bulunduğu buhranın kaynağının dışarıdaki gelişmelerle ilintili olduğunun farkında idi. Gerilemenin nedeni, devamlı olarak şeriaten taviz verilmesine ve Fatih ve Kanuni dönemlerindeki gibi olunmamasına bağlanıyordu. Bu durum Lale Devri (1718-1730) denilen Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadarete bulunduğu zamana kadar sürdü. Bu dönemde gerçek anlamda ilk kez Batı ile temasa geçiliyordu.

I- Lale Devrinden III. Selim'e Kadar Reform Girişimleri :

İlk reform teşebbüsünden esas sorumlu devlet adamı 1716'da sadaret kaymakamı 1718'den 1730'a kadar sadrazam olan Damat İbrahim Paşa'dır. Pasarofça barışı yapılır yapılmaz 1719'da Viyana'ya bir elçilik, 1721'de Paris'e Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi'yi "vasait-i umran ve maarifine dahi layıkıyla kesb-i ıtıla ederek kabil-i tatbik olanlarının takriri" talimatıyla elçi olarak yolladı¹. Bu umran ve eğitim araçlarından biri matbaa idi. Daha 1716'da Rochefort adlı bir Fransız subayı Osmanlı ordusunda bir yabancı mühendis subaylar kıtasının teşkili için bir taslak sunmuş, fakat bir sonuca

ulaşamamıştı. Rochefort İstanbul'a geldiğinde bir Huguenot grubunun başında bulunuyordu. Huguenotlar, Fransa'da Katoliklikten ayrılmış Protestan olan kişilerdi. Bunların büyük çoğunluğu soylular sınıfının önemli bir parçasından ve eski Lonca zanaatleri yerine önem kazanan yeni zanaat ve sanayi kollarından olan kişilerdi. Bir ticaret burjuvasından çok yeni bir manifaktür sanayii burjuvasisini temsil ediyorlardı². Huguenotların istedikleri şey, öteki Avrupa hükümetlerine başvurduklarında olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nden kendilerine Eflak ya da Boğdan, olmazsa, başka bir yerde yerleşme izni verilmesiydi. Bu amaçla Rochefort o zamanki sadaret kaymakamı olan İbrahim Paşa ile görüşmelerde bulunmuş ve başlığı "Bab-ı Ali Hizmetinde Bir Fen Kitasının Kurulması Üzerine Tasarı" olan bir proje sunmuştu³. Ancak ne Huguenotların başvurusu ve ne de Rochefort'un projesi sebebi kesin olarak bilinmemekle birlikte dini taassub ve devletteki gelenekçi yapının etkisiyle takdir şayan bulunmamıştır.

Osmanlı Devleti'ne ilk Türk matbaasını sokan kişi olarak tanınan İbrahim Müteferrika da bu dönemin önemli simalarındandır. Müteferrika'nın aslen Macar kökenli bir Unitarian (Tevhidi) olduğu, daha sonra Müslümanlığı seçtiği bilinmektedir⁴. III. Ahmet İdaresinin sonlarına doğru, nadir rastlanan barış devresi İran'a karşı patlayan savaş ile bozuldu. 1730'da İran'da iktidara yeni gelmiş olan Nadir Han karşısında uğranılan yenilgi sarayın zevk ve safa düşkünlüğüne ve frenk tarzına karşı kızgınlığın artmakta olduğu İstanbul'da Patrona Halil İsyanı'nın çıkmasına yolaçtı. Sultan tahttan çekildi, sadrazam ve diğer ileri gelenler öldürüldü.

Bu durum matbaa ve denizcilik reformlarını fazla etkilemedi. Çok geçmeden daha büyük bir sorun olan askeri reform üzerinde yeni bir hamle başlatıldı. Daha isyandan önce matbaa müdürü İbrahim Müteferrika, İbrahim Paşa'ya bir muhtıra sunmuştu. 1732 başlarında onu bastırıp yeni Sultan I. Mahmut'a sundu. 49 sayfalık muhtıra üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde yazar, iyi düzenlenmiş bir hükümet sisteminin bütün devletler ve milletler için önemini belirtir ve diğer ülkelerde mevcut olan çeşitli rejimleri anlatır ve yorumlar. İkincisinde, insanın kendi ülkesini ve komşularınınkini tanıma aracı askerlik sanatına yararlı bir ilave ile vilayet ve askerlik idaresine yardımcı olarak bilimsel coğrafyanın önemine okuyucuların dikkatini çeker, üçüncü bölümde Hristiyan kralları tarafından elde tutulan silahlı kuvvetlerin farklı çeşitlerini, ordugahtaki ve sahradaki talim örgüt ve disiplinini, savaş yöntemlerini ve askeri konularını inceler⁵.

İlk reform girişimlerine yardımcı olacak ikinci dönme de bir Fransız

asili olan Comte de Bonneval idi. 1729 yılında Osmanlı Devleti'ne geldi ve Müslümanlığı kabul ederek Ahmet adını aldı. 1731'de Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından huzura çağrılıp Avrupa tarzında humbaracı kıtalarının ıslah etmekle görevlendirildi. 1734'de yeni bir öğretim merkezi hendesehane ve ertesi yıl Bonneval iki tuğlu paşa yapıлып kendisine humbaracıbaşı rütbe ve ünvanı verildi. Ancak bu okul ve Bonneval'in evlatlık edindiği Süleyman komutasında teşkil edilen "Mühendisler Kıtası" uzun ömürlü olmadı.

1773'de denizcilik için yeni bir matematik okulunun açılışı ile daha ciddi bir çaba başladı. Bu ve bununla ilgili tasarımlarda devlete Macar asıllı ve Fransız uyruklu bir topçu subayı olan ve bir kaç yıl önce Türkçeyi incelemek üzere Türkiye'ye gelmiş bulunan Baron de Tott yardımcı oldu⁶. Baron de Tott'un Fransız hükümeti tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu inceleme ve özellikle Kırım ile ilgili bilgileri toplama işleriyle görevlendirildiği⁷ ve bu noktada bir Fransız ajanı olduğu gerçeği de belirtilmelidir. Baron, Rusya savaşı sırasında 1769'da padişahın isteğiyle Çanakka- le istihkamları işiyle ve daha sonra Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) zamanında kurulan hendesehaneyi yenileştirme işine de verildi. Bu eylemlerini anlattığı Anılar'ında bu işlerde karşılaştığı kişileri son derece cahil ve aşağılık insanlar olarak görmektedir. Bu kitap Avrupa'da Türkler aleyhinde uzun süre yaşayan olumsuz düşünceleri yaymada son derece etkili olmuştur⁸. Rusların 1783'de Kırım'ı ilhakı yeni bir reform programına hız verdi. Doğudaki çıkarlarını olumsuz yönde etkileyebilecek Rus tehlikesinden korkan Fransızlar bu reform programında Osmanlı Devleti'ni teşvik ediyorlardı. 1784 Ekim'inde Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın teşebbüsü Fransız elçiliğinin yardımıyla öğretmen olarak Ermeni tercümanlarla çalışan iki Fransız mühendis subayla birlikte yeni bir eğitim kursu açıldı. 1787'de Avusturya ve Rusya ile savaş patlayınca, devamlı varlıkları tarafsızlığa aykırı görüldüğünden, geri çağrıldılar. Bu durum ve savaşın gerginlikleri 1792'de barış yeniden kuruluncaya kadar yeni okulların açılmasını ve gelişmeyi engelledi.

II- III. Selim ve II. Mahmud Devrinde Reform Hareketleri :

Fransız ihtilali'nin patlak verdiği tarih olan 1789'da tahta çıkan III. Selim ile birlikte Nizam-ı Cedid dönemi başlar. Nizam-ı Cedid Osmanlı Devleti'nin yakınçağ başlarında devletin içinde bulunduğu gerilik ve düzensizliklere bir çare olmak üzere batılı manada ileri bir düzen kurmak için mevcut düzende yapılan yenilik girişim ve hareketlerin tümüne denmektedir. III. Selim tahta geçişinin ertesinde geçmişte başvurulmuş gelenekle, 1789'da devlet büyüklerinden, ordu bürokrasisinin görevli ya da görevsiz ileri gelenle-

rinden, ulemadan kurulu bir meşveret meclisi toplamıştı. Padişahın huzurunda yapılan bu toplantıda kanun ve şeriat gereklerine aykırı eylemlere değinilmiş, bozuklukların giderilmesi gereği üzerinde durulmuş, fakat hiçbir somut reform programı ortaya konulmamıştı. III. Selim'in Nizam-ı Cedid'inin asıl başlangıcı ise savaşın sona erişinden alınan dersler oldu. Bunun açılışındaki yenilik, zamanın ileri gelenlerinden ikiyüz kişiyi reform projelerini hazırlamak üzere görevlendirmesi, düşüncede tam bir özgürlük olacağını ve bundan ötürü kimsenin cezalandırılmayacağını bildirmesi olmuştur. Projelerin hemen hepsi en başta askerlik alanında yapılması gerekli reformlar üzerinde durmaktadır. Bunlarda başlıca başlıca üç eğilim belirir. Birincisi, geleneksel tımarlı örgütü ile Kapıkulu ocaklarını eski düzene dönecek biçimde ıslah etmek, ikincisi, bunları eski durumlarına döndürme perdesi altında belli etmeden modern yöntemleri uygulamak, üçüncüsü bunları ıslah olanağı kalmadığından, Avrupa ve Rusya'da olduğu gibi, İbrahim Müteferrika'nın koyduğu terimle Nizam-ı Cedid kurmak ve bunu eski ocaklar tasviye edilinceye kadar onlarla karıştırmamak. Görüldüğü gibi III. Selim'in reform projeleri, reformları gibi mütedil bir çizgidedir. Bu reform projelerinin (layıhaların) birleştiği nokta askerlik alanında acilen önlem alınması hususundaydı. Bu noktada III. Selim bir taraftan Avrupa usulünde bir ordu hazırlamaya, ve diğer taraftan da mevcut orduları mümkün olduğu kadar düzenlemeyi esas aldı. Bu amaçla Yeniçeri Ocağı için eğitim ve öğretim zorunluluğu getirildi. Diğer teknik sınıflar için 1792-93 yıllarında yeni kanunlar yapıldı.. Aynı şekilde deniz kuvvetleri ele alınarak tersane yeniden düzenlendi ve gemi yapımına önem verildi. Kara ve deniz kuvvetleri için yetiştirilecek subayların Avrupa teknik ve biliminden yararlanmaları için yeni okullar açıldı. Bu arada 1794 yılında Mühendishane-i Berr-i Humayun (Kara Mühendis-Topçu Okulu) kuruldu.. Bu okullar için dışarıdan hocalar getirildi ve batı dillerinde yazılmış eserler Türkçeye çevrildi. Asıl amaç olan Nizam-ı Cedid ordusunun teşkili, yeniçerilerin olay çıkarma ihtimali gözönüne alınarak Bostancı Ocağı'na bağlı Bostancı Tüfenkçisi Ocağı şeklinde kuruldu. Bundan sonra ocağın nizamnamesi ve kadrosu yapıldı. Plana göre, evvela İstanbul'da 1600 kişinin eğitim ve öğretimine başlanacaktı. Ayrıca oniki bölükten bir orta kurulacaktı⁹. Bunlara yapılacak masraflar ise yeni kurulan İrad-ı Cedid adlı hazineден karşılanacaktı.

Siyasetve diplomasi alanında ise, III. Selim dönemine kadar Osmanlı devlet adamları Avrupa devletleri ile eşitlik ilkesine dayalı siyasi anlaşmalar yapılamayacağı inancında idiler. Daha önceki yüzyılların üstünlük düşüncesinden ve aynı zamanda İslam hukuku hükümlerinden gelen bu görüşün de etkisiyle Osmanlı Devleti, bu tarihlere kadar Avrupa'da daimi elçilikler kurmamıştı. Halbuki bu devletlerin yüzyıllardan beri İstanbul'da daimi elçilikle-

ri bulunuyordu. Devlet örgütündeki bu eksiklik Osmanlı dış siyasetinde çeşitli sakıncalara sebep oluyordu. III. Selim değişen siyasi koşullar içerisinde Osmanlı dış siyasetinin dışa açılmasının ve Avrupa güçler dengesinden yararlanmasının zorunlu duruma geldiğini kabul ederek Avrupa'yı her yönüyle tanımak gereğini duydu. Bu amaçla Osmanlı tarihinde ilk defa olarak Avrupa devletlerinin başkentlerinde daimi elçilikler kurulmasına karar verildi. İlk olarak 1794'de Londra'da, 1997'de Paris, Berlin ve Viyana'da daimi elçilikler açıldı. Bunu Avrupa'nın muhtelif yerlerinde konsoloslukların açılması takip etti¹⁰.

Bu şekilde Osmanlı Devleti 19. yüzyılın başlarında o ana kadar görülmemiş oranda yenilik hareketlerine girişmiş bulunuyordu. Ancak bu durum çok sürmedi. Nizam-ı Cedid ve yenileşme muhalifleri önce Edirne Vakası olarak bilinen hadisenin, müteakiben Boğaz Yamakları İsyanı'nın ve son olarak Kabakçı Mustafa İsyanı'nın patlak vermesine sebep oluyor ve neticede reformcu padişah III. Selim tahttan indiriliyor, yerine gericilik taraftarı ve yenicherilerin kuklası IV. Mustafa padişah oluyordu. Ancak bu durum da uzun sürmedi. Yenilik taraftarlarının yanına sığındığı Ruscuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa maiyyetindeki Nizam-ı Cedid kuvvetleriyle birlikte İstanbul'a gelerek isyanı bastırdı ve IV. Mustafa'yı tahttan indirerek yerine II. Mahmud'u getirdi, kendisi de sadrazam oldu.

Alemdar bundan sonra Rumeli ve Anadolu'da sarsılmış olan devlet otoritesini yeniden kurmak ve bir esasa bağlamak için buralarda bulunan ayanları İstanbul'a davet etti. 8 Eylül 1808'de ayanların ve devlet adamlarının katılımıyla başkentte büyük bir toplantı düzenledi. Burada yapılan görüşmeler sonucunda hükümet ve ayanlar arasında yedi maddeden oluşan "Sened-i İttifak" imzalandı. Buna göre devlet ayanların varlığını kabul ediyordu. Ayanlar da devlet otoritesini kabul ile verilecek emir ve görevleri yerine getireceklerdi. Ayanlar bu ittifaka karşı gelmedikçe, devlet tarafından aleyhlerinde işlem yapılmayacaktı. Ayanlar kendi bölgelerinde halka karşı adaletli davranacaklardı. Özet olarak, ayan padişaha sadakat, padişah da ayana güvenlik vaad ediyordu. Padişah eskiden olduğu gibi ayanın hayatı ve malı üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunmayacaktı. Öte yandan sadaret makamına özel bir önem veriliyor ve padişahın bütün emir ve yasaklarının sadaret yoluyla bildirileceğini kabul ediliyordu. Keyfi işlemlere karşı ayana direnme hakkı tanınıyordu¹¹. Bu şekilde, iktidar bir çeşit denetimden geçirilmeye çalışılıyordu.

Sened-i İttifakla devlet Anadolu'da ve Rumeli'de kendi kendine güçlenmiş ve bir bakıma özerkliğini kazanmış bulunan ayanların varlıklarını hu-

kuki hale getirmiştir¹². Osmanlı Devleti'nde böyle bir durum yani devlet egemenliğinin dağılması hadisesi tarihte ilk kez Sened-i İttifak'la birlikte ortaya çıkıyor, feodalite kısa bir süre için de olsa resmileştiriliyordu. Sened-i İttifak belki de geleneksel bir feodal hukuku yazılı hale getirme girişimi olmaktan ziyade feodal haklar tanımayan bir gelenekte padişah adına Sadrazam, Şeyhülislam, Yeniçeri Ağası ile feodalleşmeye yönelmiş ayan arasında bir uzlaşma yaparak bunun koşullarına uymada ve uygulamada karşılıklı yetkiler tanıma girişimiydi¹³. Bazı anayasacılar göre Sened-i İttifak despot padişahın yetkilerini sınırlayan Türkiye'deki ilk kamu hukuku kuralıdır. Onu 1215 Magna Karta'sına benzetenler olmuştur. Oysa sadece Osmanlı düzeninde yeri olmayan yeni türemiş mütegalibenin haklarının meşrulaştırılması hadisesidir. Padişahın onayı olmaksızın ortaya çıkan bu belge ilk fırsatta II. Mahmut tarafından geçersiz kılınacaktır.

Nizam-ı Cedid'in yıkılışından 1830'lara kadar geçen bocalama sürekliliği eski siyasi rejimin yerine yeni bir sistem geliştirme sorunumuzun üç yönü vardır; 1- Şeriate dayalı bir İslam devleti kurmak, 2- Merkezîyetçi hükümdarlık örgütü ile taşra güçleri arasında sözleşmeye dayalı bir devlet kurmak, 3- Hükümdarın mutlak egemenliği altında merkezîyetçi bir bürokrasi monarşisi kurmak. II. Mahmut döneminde bu eğilimlerden üçüncüsü üstün geldi. Fakat çağdaş koşulların etkisi altında aydın monark olan bu padişahın girişimleri mutlak hükümdarın gücünü kısma yönünde bir değişiklik yapılması sonucunu yarattı ki, bu Tanzimatı¹⁴.

II. Mahmud'un hiç kuşkusuz en önemli reform girişimi Vaka-i Hayriye adıyla bilinen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hadisesidir. Yeniçeri Ocağı'nın lağvını müteakib Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı bir ordu teşkil edildi. 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ile 1839'da ölümü arasında büyük bir reform hareketine girişildi. Bu reformlarda 19. ve bir dereceye kadar 20. yy'daki Türk reformcuların izliyeceği yolun ana hatları kuruldu¹⁵.

II. Mahmud eğitim alanında da cüretkar teşebbüslerde bulundu. İlk defa Avrupa'ya öğrenci gönderdi. Bunu diğerleri takip etti. 1827'de İstanbul'da bir tıbbiye açıldı. 1831-34'de askeri amaçlı Mızıka-i Humayun Mektebi ve Mekteb-i Ulum-ı Harbiye adlı iki okul açıldı. Ayrıca sivil olarak nitelendirilebileceğimiz Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye adında iki orta dereceli okul açıldı.

Ayrıca 1831 yılında ilk nüfus sayımı ve mülk yazımı yapıldı. Bundaki amaçlar askeri ve vergiseldi. Ancak nüfus sayımında askeri amaçlar sebep

olarak gösterilyorsa da, erkek nüfus dışındakilerin sayılmaması, imparatorluktaki dini karakterin etkinliğini göstermeye yeterlidir. Aynı yıllarda timar ve iltizam sistemleri kaldırıldı. İlk Osmanlı resmi gazetesi olan Takvim-i Vekai yayınlandı. Sağlık işleriyle ilgili ilk yenilikler de II. Mahmud zamanında başlamıştır. Bunların başında karantina usulünün uygulanması gelir. Ulema ve halk arasında karantinaya karşı beslenen olumsuz fikirleri yıkmak amacıyla kitaplar yazıldı¹⁶.

II. Mahmud'un çağdaşlaşma çabalarının bir başka yönü de fes ve giyim hususundaki değişiklik hareketidir. Mahmud bu yönüyle Atatürk'ün bir asır sonraki girişimlerini andırır. Bu tutuma karşı gösterilen tepkide de benzerlikler vardır.

II. Mahmud zamanında bürokraside kayda değer gelişmeler oldu. Harbiye, Evkaf ve Bâb-ı Meşihat gibi nezaret ayarında yeni daireler kuruldu. Reisü'l-küttâblık Hariciye Nezareti'ne dönüştürüldü. Sadaret Kethudası makamı önce Mülkiye Nezareti ve daha sonra Dahiliye Nezareti haline getirildi¹⁷. Her iki nezaretin görev ve yetkileri artırıldı. Bâb-ı Âli'nin Çavuşbaşı ve Tezkireci kalemleri Nezaret-i Deavi ve sonra Adliye Nezareti adını aldı. Defterdarlık, Mansure Hazinesi, Hazine-i Âmire ve Darbhane hazinesi gibi kuruluşlar Maliye Nezareti'ne bağlandı. Kutsal kentler dışındaki tüm vakıfları yönetmek üzere kurulan Evkaf Nezareti Darbhane-i Âmire'ye bağlandı. 1838'de Meclis-i Nafia adını alan bir Meclis-i Ziraat ve Ticaret kuruldu. Daha sonra bu, Ticaret Nezareti olarak değiştirildi¹⁸.

Dahası bu dönemde sadaret makamının gücü kısıtlanıyor, sadrazamın adı başvekil oluyordu. Aynı zamanda başvekilin başkanlığında bir Meclis-i Has ve bir Meclis-i Vükela kuruluyordu. Yürütme alanındaki bu gelişmeler yanında yasama alanında da yeni gelişmeler oluyor ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile Meclis-i Darü's-Şura-yı Askerî kuruluyordu¹⁹.

Mutlakiyetçi devletin en gerekli örgütlerinden biri olan Posta örgütü de Mahmud zamanında tesis edildi. Dış ülkelere seyahat için Umur-ı Hariciye Nezareti'nden pasaport alma usulü kondu. Bu Osmanlı Devleti'nin dış devletleri tanısının ve hükümlerine haklarına modern çağın devletler hukuku anlayışı içinde sahip çıkmasının bir belirtisidir²⁰.

III- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Reform Hareketleri :

Gülhane Hatt-ı Humayunu adıyla anılan Tanzimat fermanı Sultan Ab-

dülmecid'in rızasıyla Mustafa Reşid Paşa tarafından düşünülüp yazılmış ve 3 Kasım 1839 günü İstanbul'da Gülhane meydanında deklare edilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın hukuksal ve siyasal niteliği üzerinde çeşitli yorumlar yapılmıştır. Fermanı bir anayasa olarak nitelendirenler olmuştur. Ancak Tanzimat Hattı'nın bir anayasa, hatta bir kanundan çok, hükümdarın kendi yetkiyle halkın hakları arasındaki ilişkilerde değişiklikler yapılabileceğini vaadeden charte (senet) türünden bir belgedir. Buna dayanılarak bir anayasa ya da bir dizi kanunlar hazırlanabilir. Tanzimatta ikincisi seçilmiştir²¹. Tanzimat hattıyla hükümdar; a) Yayınladığı bir charte ile kendi iradesinin sınırlanmasını kabul ediyor, b) Can, mal, ırz ve namus korunurluğunu iradesinin dışında hazırlanan kanunların yargılarına bırakıyor, c) Hükümet yönetimini kendi iradesine göre değil mevadd-ı esasiye olarak nitelendirilen ölçülerle yapacak kanunlara bırakıyordu²².

Mevadd-ı Esasiye'de ise şu esaslar kabul ediliyordu; 1) Devlet yönetimi yeni kanunlara göre düzenlenecektir, 2) Bu kanunlar Şeriate uygun olacaktır, 3) Bu kanunların amacı sayılan üç hakkın dokunulmazlığını sağlamak olacaktır, 4) Bu kanunlar din farkı gözetilmeksizin bütün tebaaya ait olarak uygulanacaktır, 5) Hükümdar bunlara aykırı eylemde bulunmayacaktır²³. Tanzimat Fermanı'ndaki yenilik, hükümdarla hükümet arasında ve deklare edilmiş, ayrıca kamuya açıklanmış bir sözleşme olmasındandır.

Tanzimat, başını Hüsrev Paşa'nın çektiği düşmanlarına rağmen elden geldiğince ve sosyal yapının elverdiği ölçüde uygulanmaya çalışıldı. Tanzimat dualist ve uzlaştırıcı bir görüşün ürünüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar reform taraftarları Tanzimat'ın koyduğu islahat yöntemini sürdürmüşlerdir²⁴. Tanzimat Fermanı'nda devletin dini gruplara dayanan ve konpartıman usulü yönetiminin ılımlı bir tasviyesi de göze çarpıyordu. Açık yargı, tebaanın eşitliği ve gayr-ı müslimlere daha fazla kamusal hak ve ödevlerin verilmesi (askerlik ve memuriyet) fermanın belirgin bir niteliğiydi. Şer'i karakterine rağmen, ferman sayesinde Batı hukukunun bazı temel kurumları ilk defadır ki, İslam toplumunun içine girmiş ve sözü edilen dualist yapı gelişmeye başlamıştır²⁵. Tanzimatla başlayan uygulama laikliğe doğru bir gidiştir, ama çelişki ve karışıklığın da büyümesine sebep olmuştur .

Tanzimat Fermanı'ndan on yedi yıl sonra Paris Konferansı esnasında dış baskıların bir sonucu olarak 1856 yılında Islahat Fermanı adı ile bilinen bir belge daha yayınlandı. Bu ferman 1839 fermanı gibi anayasa benzeri bir nitelik taşımaktan çok, ondaki vaadleri gerçekleştirmeye yarayacak somut reformları ortaya koyar. Bütçe yapılması sağlanacak, banka kurulacak, eko-

nomik kalkınma için Avrupa sermayesi ve uzmanları çağrılacak ve karma mahkemeler kurulacaktı. Bunda Şeriat'ten söz edilmemektedir. Yalnız Müslüman-Hristiyan eşitliği konusunda cizyenin kaldırılması, Hristiyanların askerlik yapması öngörülüyordu. Osmanlılık kavramı (İttihat-ı Anasır) da ilk kez burada beliriyordu. Müslüman olmayan halk için hakaret ifade eden nitelendirmeler kullanılmayacaktı. Mahkemelerde Hristiyanların tanıklığı kabul edilecek, tanıklar kendi dinlerinin kitabı üzerine yemin edecekti²⁷.

1839 bildirisi Müslümanlar için çıkarılmış olarak nitelendirilirse, 1856 fermanı da Hristiyanlar için yayınlanmış bir belge sayılabilir. İkincisi birincide kapalı kalan bazı yönleri açığa çıkardığı ve daha çatalı sorunları işaretlendiği için özellikle Müslümanlarca hoş karşılanmadı. 1839 fermanı Müslüman halka bir anayasa verilmediği halde, 1856 fermanı genel olarak Hristiyan "millet"lerin anayasal gelişmesinin başlangıcı ve onların ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu olmuştur²⁸.

Tanzimat döneminde kamu hukuku alanında Şer'i hukuktan ve örgütlenmeden ayrılmaya Mayıs 1840 tarihli "Ceza Kanunnamesi"nin ilanı ile başladı. Bu kanun 1851 ve 1858'de iki defa değişikliğe uğradı. Ceza Kanunnamesi'nde de Tanzimatın dualist yapısı hakimdi. Bu devirde modern anlamda standart bir hukuki uygulama getiren ve laikliğe doğru en önemli adım sayılabilecek olay, 1858 tarihli "Arazi Kanunnamesi"dir. Gerçi kanun İslam hukukunun esaslarını da gözönüne alarak vakıf arazi ve miri arazi gibi kategoriler tesbit etmişse de, esasta mülkiyet ve miras konusunda mühim sayılacak laik hükümler getirmiştir²⁹. Kamu hayatında ise laik olmamakla birlikte Şeriat dışı bir uygulama vilayet idaresindeki reformlarla geldi. Bu uygulama 1871 "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi" ile 1878'de Osmanlı parlamentosunun kabul ettiği "Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu"dur. Böylece vilayet, liva, kaza, idare meclislerinde, belediye meclislerinde ve vilayet temyiz divanında Müslümanlarla gayrimüslimler eşit olarak temsil edilecekti. Şer'i mahkemelerin yanında Nizamiye mahkemeleri kuruluyordu. Medeni hukuku kanunlaştırarak iki hukuk sistemi arasındaki ayrım belirli sınırlar içine koymaya 1868'de Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu ve Cevdet Paşa'nın bu işi üstüne alışı ile girildi³⁰. 19.yy'ın belki en önemli hukuk reformu Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye olarak bilinen ve ilk bölümü 1870'de yayınlanan yeni bir medeni kanunun ilanıydı. Bunu gerçekleştiren büyük ölçüde yine Ahmed Cevdet Paşa idi³¹. 1850 yılında da Ticaret Kanunu çıkarıldı ve uygulaması ticaret mahkemelerine bıkakıldı.

Bu dönemde eğitim alanında önemli gelişmeler olmakla birlikte, dua-

list yapı burada da kendini göstermiştir. Birbiri ardına 1847'de Darü'l-muallimin, 1859'da Mekteb-i Mülkiye gibi yüksek okullar açıldı. Ayrıca kızları da kapsayan rüşdiyeler hizmete girdi. Orman, Ziraat ve Baytar mektepleri bu dönemde öğretime başladı. 1868'de de Fuat Paşa tarafından Mekteb-i Sultanî açıldı.

Tanzimatın en önemli özelliklerinden birisi Osmanlı tarihinde Bâb-ı Âli egemenliğini başlatmasıydı. Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa, Fuad Paşa gibi sadrazamlar hep bu dönemin simalarıydı. Tanzimat devrinde sadece sadrazam değil, sadrazamla birlikte etrafındaki bürokrat kadro da yönetime hakim olmuştur³².

A- Genç Osmanlılar :

19. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarmak üzere batılı fikirlerin Osmanlı aydınları arasında giderek yaygınlaşması bir takım kıpırdanmalara yol açtı. İlk kez rejime dönük fikirler ortaya atılmaya başlandı. Vatan, meşrutiyet ve meclis gibi konular tartışılmaya başlandı.

Hükümet faaliyetlerinin açık bir eleştirisine ve meşrutî bir reform programına ilk kez 1860'lı yıllarda rastlanmaktadır. Bu gibi fikirler önce Şinasi, Namik Kemal ve arkadaşlarının çevresinde görülür ve o zamanın gazetelerinde biraz ihtiyatlı bir şekilde ifade edilir. Kesin bir grup teşkili 1865 yılında gerçekleşmiştir. O yılın Haziran'ında Namik Kemal beş arkadaşıyla birlikte bir toplantı yaptı ve gizli bir dernek kurdu. Kurucu üyelerinden Ayetullah Bey'in ilk toplantıya Karbonari ve Lehistan gizli derneğiyle ilgili iki önemli kitapla geldiği ve Genç Osmanlı Cemiyeti'nin Karbonari'nin benimsediği programı kabul ettiği bilinmektedir³³.

Genç Osmanlılar, Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanı ile birlikte başlayan bazı uygulamalara karşıydılar. Zira Islahat Fermanı ile gayrimüslimler eşitlik bir tarafa, adeta ayrıcalıklı bir statüye sahip oluyorlardı. Genç Osmanlılar Tanzimat'a muhalefette birleştikleri halde öngördükleri çözümlerde ayrılmaktaydılar. Ancak üç temel fikirde anlaşıyorlardı; Anayasa, Parlamento ve Osmanlılık. Osmanlı toplumunda rütbe ve durumuna bakılmaksızın herkesin boyun eğeceği bir anayasa ile bürokrasinin yetkilerini kısıtlamak istiyorlardı³⁴.

Bu dönemde basın alanında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Çoğu Genç Osmanlıların gayretleriyle birçok gazete İstanbul'da ve Avrupa'nın

muhtelif şelirlerinde yayın hayatına girmiştir. Ceride-i Havadis'in 1860'da kapanışını müteakib Tasvir-i Efkâr, Muhbir, Hürriyet ve Tercüman-ı Ahval gibi gazeteler Genç Osmanlıların fikirlerini yaymada önemli roller üstlenmişlerdir.

Genç Osmanlı hareketinin finansmanı ise Mısırlı bir prens olan Mustafa Fazıl tarafından sağlanmıştır. Mustafa Fazıl, Genç Osmanlıların Ali ve Fuad paşaların zulmünden kaçarak Avrupa'ya gitmelerinde ve orada faaliyette bulunmalarında en büyük destekçilerinden birisidir. Genç Osmanlılar arasında çözümlenmesi Mustafa Fazıl'ın mali desteğini kesmesiyle başlamıştır.

Genç Osmanlılar içerisinde değişik görüş ve düşünceleri dolayısıyla Ali Suavi'den bahsetmek gereklidir. Ali Suavi medreseden yetişmesine rağmen medresenin skolastik zihniyetine hücum etmiş, fakih olduğu halde fıkha isyan ederek laikliği savunmuştur. Onun Türkçülüğü de Osmanlıcılığa karşı bir fikrî tepki sayılabilir³⁵. Avrupa'da Muhbir ve Ulûm gazetelerini çıkaran Suavi, II. Abdülhamid döneminde yurda dönmüş, Çırağan sarayında sultana karşı bir hareket esnasında öldürülmüştür (1878).

Genç Osmanlıların amacı Osmanlı İmparatorluğu'nda bir meclis-i meşveret kurulmasını sağlayarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrımı sağlamaktır. Kuvvetlerin dengesi, yürütmeyi kurulacak olan meclise sorumlu tutmakla elde edilecekti. Genç Osmanlılar, yürütmeden padişahı değil, Abdülaziz devrinde devlet idaresini fiilen ele geçirmiş olan Bâb-ı Âlî üst bürokrasisini kastediyorlardı. Genç Osmanlılar'ın bu fikirlerini uygulamaya koymasını sağlayan grupsa devlet adamlarından, askeri liderlerden ve ulemeden oluşan bir cunta olmuştu³⁶. Böylece Genç Osmanlılardan bazıları, tasarladıkları reformları gerçekleştirmek, anayasayı - Midhat Paşa'nın da özendirmesiyle- hazırlama faaliyetlerine katılma fırsatını elde etmişlerdi.

B- I. Meşrutiyet :

Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi fikir adamlarının gayretleri ile tabanda olmasa bile aydın kesimde bir anayasa fikri doğmuştu. Bu dönemde Abdülaziz tahttan indirilmiş yerine V. Murad geçmişti. Ancak V. Murad'ın da akli dengesinin bozuk olması II. Abdülhamid'in padişah olmasına neden oldu. Gerek Abdülhamid'in tahta çıkışında, gerekse Kanun-i Esasi'nin ilanında hiç kuşkusuz birinci adam sadaret makamında bulunan Mithat Paşa idi. Kanun-ı Esasi'nin ilanında iç dinamiklerin yanında Osmanlı Devleti'nin içinde

bulunduğu malî ve siyasî durumun da etkisi büyüktür. 1875 malî iflası ve Tersane Konferansı'nın Meşrutiyet'e geçişi hızlandıran etkenler olduğu gerçektir³⁷. 1876 Anayasası, 1850 Prusya Anayasası gözönünde tutularak hazırlanmıştı. Prusya Anayasası da 1831 tarihli Belçika Anayasasına dayanmaktaydı. Bu anayasa ile iki meclis oluşturuluyordu. Ayan meclisi üyelerini yaşam boyu kalmak üzere padişah seçiyor, Meclis-i Mebusan üyelerini ise iki aşamalı seçimle halk seçiyordu. İlk seçim "talimatname-i muvakkate" ile yapılıyor, kent ve kasabalardaki idare meclisi üyeleri ikinci seçmen sayılıyordu. Parlamentoyu toplantıya çağırma ve feshetme padişahın elindeydi. Gelecek yasa önerilerinin de padişahca uygun bulunması gerekiyordu. Bakanlar padişah tarafından seçiliyor ve görevden alınıyordu. Yasaların dine uygunluğu ayan meclisince kontrol edilecekti. Ayrıca padişah güvenliği bozdukları tesbit edilenleri ülke dışına sürme yetkisine sahipti³⁸.

Ancak önemli olan husus 1876 Kanun-ı Esasî'siyle bir anayasanın kamu hukukuna ilk defa girme olmasıdır. Bu anayasaya göre yürütme yine hükümdarda toplanıyor, yasama faaliyeti ise hükümdarın nüfuzu altına giriyordu. Kanun-ı Esasî fert hürriyetlerini ve masuniyetlerini, öğretim, basın, vicedan ticaret, sanat hürriyetlerini, mal ve mesken masuniyetini, mahkemelerin istiklal ve aleniliğini, muayyen mahkemeler dışında mahkeme ya da hüküm verme yetkisine sahip komisyon kurulamayacağını öngörmüştür³⁹. Ancak Kanun-ı Esasî'yle başlayan Meşrutiyet dönemi çok kısa sürmüş, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşını bahane eden II. Abdülhamid Meclis-i Mebusan'ı kapatarak Meşrutiyeti 30 yıl süre ile rafa kaldırmıştır. Abdülhamid'in 30 yıllık istibdad idaresi sırasında 1882 yılında Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulması, yabancılara demiryolu yapımı gibi çeşitli imtiyazların verilmesi gibi ekonomik çöküşü beraberinde getiren hadiseler dışında siyasi alanda da 1877-78 Osmanlı Rus savaşının kaybedilmesi, sonuçta Ayestefanos ve Berlin antlaşmalarının imzalanması Kıbrıs ve Mısır'ın İngilizlerin eline geçmesi gibi olumsuz olayları belirtmek gerekir. Ancak istibdad döneminde çeşitli alanlarda gelişmeler kaydedildiğini de gözden uzak tutmamak gereklidir. Abdülhamid idaresinin ilk yılları yüzyılın başından beri herhangi bir dönem kadar aktif bir değişim ve reform dönemi değildi. Önceki padişahlar döneminde başlatılmış ya da tasarlanmış pek çok şeyler bu dönemde tamamlandı. Bütün Tanzimat hareketlerinin Abdülhamid idaresinin bu ilk yıllarda gerçekleştiğini ve zirvesine ulaştığını söylemek mübalağa olmaz³⁹.

C- Jön Türkler, İttihat-Terakki ve II. Meşrutiyet :

Abdülhamid'in ilk yıllarında sansür, aydınların, öğrencilerin ve me-

murların rejime muhalefetlerini gösteremeyecekleri kadar ağır değildi, ayrıca polis kuvveti bunları önleyecek güce kavuşmamıştı. Muhalefet, özellikle 1880'lerde padişahın bütçeyi dengede tutmak için memur ve ordu kadrosunu azaltmaya başlamasıyla oldu. İlk örgütlenme 1887'de Kazım Nami Duru ile beş arkadaşının Mekteb-i Tıbbiye'de birleşerek İttihat ve Terakki adında bir grup oluşturmaları ile başladı. Bunun ömrü uzun olmadı⁴⁰. Ancak 1889 Mayıs'ında askeri tıbbiye öğrencilerinden İbrahim Temo, Mehmed Reşid, Abdullâh Cevdet ve İshak Sukuti tarafından İttihad-ı Osmani adlı bir cemiyet kuruldu. Bazıları bu dört isme Bakülü Hüseyin-zade Ali'yi de ilave ederler⁴¹. Daha sonra cemiyetin adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne çevrildi. Jön Türkler adıyla tanınan İttihat ve Terakki kurucularının başlıca amacı, Abdülhamid istibdadına son vermek ve Kanun-ı Esasi'yi tekrar yürürlüğe koyarak meşruti yönetime tekrar kavuşmaktı. Çeşitli memleketlere dağılmış bütün Jön Türk gruplarının bir merkez etrafında birleştirmek ve ortak bir hareket yolu çizmek amacıyla 4 Şubat 1902 günü Paris'de gizli bir toplantı yapıldı. Kısmen şahsi çatışmalar yüzünden, ama asıl tasarlanan iç ihtilale ordunun katılıp katılmaması konusundaki görüş ayrılıklarından dolayı konferans ikiye bölündü. 1902 Kongresi sonrasında ilk defa olarak Akçuraoğlu Yusuf, İmparatorluğun alternatiflerinden birinin Türk milliyetçiliği olduğunu "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eserinden ortaya koyuyordu⁴².

Bu ayrılıktan sonra Prens Sabahattin'in başını çektiği teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkezîyetçiliği savunanlar ile Ahmed Rıza taraftarları arasında büyük bir çekişme başladı. Ahmed Rıza, cemiyetin adını Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti haline getirmesini müteakib 1906'da Selanik'de subay ve devlet memurlarından bir grubun kurmuş olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleştikten sonra kuvvetlendi. Hristiyan azınlıklar kurulacak meşruti idare sayesinde milli bağımsızlıklarını kazanmak ümidiyle İttihat ve Terakki'yi tutuyorlardı⁴³. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Jön Türkler arasında bazı düşünceler farkları vardı. Ahmed Rıza meşrutiyeti ilke olarak kabul ediyor ve görünüşte Müslümanlığa bağlı kalıyor, fakat gerek çıkardığı Meşveret gazetesinde, gerekse çevresinde pozitivist fikirleri yayıyordu. Ahmed Rıza kuvvetli bir merkezi idare ile yürütülecek Osmanlılık siyasetinin ateşli taraftarlarından. Diğer taraftan Prens Sabahattin merkezîyetçilikten uzak, özel teşebbüse önem veren bir siyasetin uygulanmasını savunuyordu. Çıkardığı Mizan adlı gazete dolayısıyla kendisine Mizancı lakabı takılan Mehmed Murad ise çareyi Panislamist politikalarda görüyordu⁴⁴. İctihad adlı gazeteyi çıkartan Abdullâh Cevdet ise ateşli bir batılılaşma taraftarı idi.

Çeşitli düşünce iklimlerine sahip olmalarına rağmen, Jön Türkler meş-

rutiyet konusunda fikir birliği içerisindeydiler. Jön Türklerin yoğun gayretleri sonucunda II. Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'yi kabul ve meşrutiyeti ikinci kez ilan etmek zorunda kalmıştır. Ancak meşrutiyetin üzerinden bir yıl bile geçmeden 31 Mart vakası olarak bilinen meşrutiyet aleyhtarları bir irtica olayı vukua gelmiş, bu hadise Hareket Ordusu'nun müdahalesiyle bastırılmıştır. Bu olayın müsebbibi sayılan Abdülhamid tahttan indirilmiş, bunu takiben anayasada padişahın yetkilerini kısıtlayıcı mahiyette değişiklikler yapılmıştır. Meclisin üstünlüğü ilkesi kabul edilmişse de, sonradan hükümetin üstünlüğü kabul edilmiştir. Bu durum kısa bir süre sonra Enver, Cemal ve Talat paşaların egemenliğine geçecek olan İttihat ve Terakki Partisi'nin 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar süren hükümet otoritesi dönemini başlatmıştır.

İttihad ve Terakki idaresinin ilk yıllarında İttihad-ı Anasır yani Osmanlılık fikri ağır basmıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti'nde üç ana fikir kolunun yerleştiğini görürüz. Bunların birincisi, İslamcılıktır. İslamcıların başında Prens Said Halim, M. Şemseddin, Musa Kazım ve Hacı Fehim vardı. Bunlara göre, İmparatorluğun zayıflamasının sebebi İslamî esaslardan ayrılmasından kaynaklanıyordu.. Yine İslam dini fen ve terakkinin icablarına uyabilirdi. Kuran'da toplumsal hayatı her seviyede düzenleyebilecek hükümlerin olduğunu savunuyorlardı. Bunun için batıdan yalnız tekniğin alınmasına razı oluyorlar, batının kültürel, dinî ve toplumsal fikirlerini ise şiddetle reddediyorlardı⁴⁶. Yeni okullar da dahil olmak üzere tüm reformların kaldırılmasını ve Şeriat'ın hakim kılınmasını istiyorlardı. Müslümanlığın evrenselliğine inanmış kişiler olarak, millî bir toplumu amaç edinen Türkçülüğü de cephe alıyorlardı.

İkinci önemli fikir akımı, başta Abdullah Cevdet olmak üzere, Celal Nuri, Süleyman Nazif, Kılıç-zade Hakkı ve Ahmet Muhtar'ın savundukları Batıcılıktı. Bunlar genel olarak yenileşme sorununda birleşiyorlardı, ama din konusunda ve batının ne dereceye kadar örnek alınabileceği meselesinden birbirinden ayrılıyorlardı. Aşırı batıcılar Batının gelişme seviyesine ulaşabilmek için her alanda batıyı örnek almak gerektiğini savunuyorlardı. Batıcılar birbirinden farklı derecelerde dinciliği meslek edinmiş zevata muhalif olmakla beraber inanç kaynağı olarak Müslümanlığa ve onun evrensel değerlerine inanıyorlardı. Osmanlılığı ise hem çeşitli milletlerden meydana gelme bir devletin birliğini sağlayacak ana bir prensip olarak, hem de İslamiyeti mantıken tamamlayan bir unsur olarak kabul ediyorlardı. Bunun için batıcılar Türklerin millî özelliklerine göre İmparatorluğa yeni bir düzen verme düşüncesini savunan Türkçülere karşı tavrı olüyorlardı. Batıcıların ileri sürdük-

leri başlıca yenileşme çaresi eğitim yoluyla halkın aydınlatılmasıydı. Türkçülerin Turan idealine karşılık, batıcılar irfan idealini savunuyorlardı. Batıcılar tek kadınlı aileyi, batılı bir medeni kanunun kabulünü, Şeriat mahkemele-ri yerine laik mahkemelerin kurulmasını, Latin alfabesinin kabulünü, tekke-lerin kapatılmasını, ekonomik alanda da millî bir ekonominin kurulmasını, sanayileşmeyi, yol ve ulaştırma oranlarının geliştirilmesini savunuyorlardı⁴⁷.

Jön Türkler'in devrinde gelişen üçüncü ve en mühim ideoloji Türk milliyetçiliği idi. Bu cereyan önce edebiyat ve tarihte belirdi. Başlangıçta sadece kültürel mahiyeteydi. Zamanla İmparatorlukta azınlıkların millî bağımsızlık hareketlerinin etkisiyle ve onlara karşı bir tepki olarak Türk milliyetçiliği de siyasî bir mahiyet kazandı. Atatürkçü çağdaşlaşmaya da en büyük ilhamı bu dönemde filizlenmeye başlayan milliyetçilik hareketi vermiştir. Hiç kuşkusuz Atatürk dönemindeki reform hareketlerinde milliyetçiliğin yanında batıcılığın da büyük tesiri olmuştur.

IV- Atatürkçü Çağdaşlaşma Ve Kaynakları :

İttihat ve Terakki döneminde ağırlık kazanan fikir hareketlerinden bahsetmiştik. Atatürkçü çağdaşlaşmaya doğrudan etkileri dolayısıyla bu fikir akımlarından Batıcılık ve özellikle Türkçülük hareketinden biraz daha bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz, Türk milliyetçiliğinin kuşkusuz en büyük kuramcısı Ziya Gökalp'tir Gökalp'e göre, millet yalnız ırk, coğrafi şartlar, siyasal birlik veya irade kuvveti üzerine kurulamazdı. Kültüre, yani ortak dil, din, ahlak, edebiyat ve sanata dayanırdı. Güdülecek amaç, bütün Türklerin kültür birliğine dayanarak kuracakları büyük ülke Turan'dı⁴⁸.

Gökalp Türk milliyetçiliğine belirli bir karakter verebilmek ve devlet teşkilatını da ona göre düzenleyebilmek için Türkiye'de bir dizi reform yapılmasını gerekli görüyordu. Milli dil İstanbul şivesinde Türkçe olacaktı. Milli devletin kurulabilmesi kanunlarda değişikliği zorunlu kılıyordu. Gökalp laikliği yani dinin devletten ayrılmasını ve şarklı tesirlerden temizlenmesini savunuyordu⁴⁹.

Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki içindeki ve dışındaki taraftarları hızla arttı. Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Mehmed Fuad, Halide Edip, Mehmed Emin, Hüseyin Cahid, Akil Muhtar, Hüseyin-zade Ali ve Hamdullah Suphi gibi Cumhuriyet döneminin de önde gelen aydınları Gökalp'in etrafında toplandı. Milliyetçi fikirleri yaymak ve nihayet Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nu bir Türk devleti haline getirmek maksadıyla 1911'de Türk Yurdu, 1912'de Türk Ocakları teşkilatı meydana getirildi. Milliyetçiler devlet idarecilerini etkileri altına alınca devletin yenileşme konusundaki tutumu da belli oldu. Yenileşmemenin gerçekleştirilmesi vasıtası olarak laiklik ana siyaset halini alıyordu. Artık kültürünün aktarılmasına karşı konulan kayıtlar önemi ni kaybetmeye başlamıştı. I. Dünya Savaşı, İslamcılar siyasal bir kuvvet olarak ortadan kaldırmış, batıcıların da iki esas fikrini, Osmanlılığı ve dinin imparatorluğun temeli olduğu düşüncesini çürüterek zayıflatmıştı. Batıcıların çağdaşlaşma konusundaki pratik fikirleri de milliyetçiliğe katılmış, kısmen uygulanmasına bile geçilmişti⁵⁰. Böylece I. Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkiye'de ayakta kalmayı başarmış biricik ideoloji Milliyetçilik oluyodu.

İttihad ve Terakki döneminde gelişen Milliyetçilik ideolojisiyle laikliğin ve batılılaşma cereyanlarının Türkiye Cumhuriyeti'ndeki reform hareketlerine esin kaynağı olduğu su götürmez bir gerçektir. Jön Türklerin yaptıkları reformlar küçük olmakla birlikte yeni bir yolun açılmasına temel teşkil etmişti. Aile hukuku ile ilgili davalar şeriat mahkemelerinden alınarak sivil mahkemelere verildi. Adli meselelerde bütün salahiyyet Adliye Nazırı'na verildi. Birden fazla kadınla evlenme hemen hemen imkansızlaştı. Tıp ve edebiyat fakültelerine kız öğrenci alındı ve kadınların hürriyeti üzerine kitaplar yazıldı. Laik okullar ulemanın etkisinden kurtarıldı. Kuran ve bazı dualar Türkçeye çevrildi. Dolayısıyla dilde arınma işi de bu esnada gelişti. Daha önce Selanik'te çıkan Genç Kalemler dergisinde Ali Canib ve Ömer Seyfeddin Türkçe yazılar yazarak dilde reformu savunmuşlardı. Batı edebiyatının bazı büyük eserleri Türkçeye çevrildi. Sanat, edebiyat, felsefe alanında yeni gelişmeler kaydedildi. Milli kütüphane, arşivler, müzik ve coğrafya enstitüleri gibi kültürel kurumlar meydana getirildi. Takvim de kısmen değiştirilerek kamer ayı yerine batının güneş ayı kabul edildi⁵¹.

Ekonomi alanında da en önemli girişim, 1914'de kapütilyasyonların kaldırılmasıdır. Ekonomik gelişmelere para bulmak ve kooperatifler kurulmasını destekleme üzere milli bir banka kuruldu. İttihad ve Terakki, gençleri üretim işlerine girmeye teşvik ediyor bazan usule uygun olmayan yollardan Türk şirketlerini geliştirmeye çalışıyordu. Görüldüğü gibi gerek Jön Türk hareketi, gerekse İttihad ve Terakki'nin girişimleri ve bu dönemde meydana gelen fikri gelişmeler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına, Atatürk'ün çağdaşlaşma hareketine ve Atatürk'ün önderliğinde gerçekleşen Türk Devrimi'ne azami derecede etkide bulunmuştur.

Atatürkçü çağdaşlaşma, şüphesiz gökten zembille inmiş bir olay de-

ğildir. Bunda Atatürk'ün doğduğu ve yetiştiği ortamın, eğitim gördüğü okulların, okuduğu kitapların, yaşadığı olayların ve etkisi altında kaldığı aydınların rolü olmuştur. Ancak bütün bunlar Atatürk'ün fikir yapısının oluşmasında az çok etken olmakla beraber, esas etkiyi tarihimizin derinliklerinden süzülüp gelen ikiyüz yıllık gelişmeler ile ülke coğrafyasının yapısı tayin etmiştir⁵².

Türk Devleti jeopolitik ve jeostratejik bakımdan hassas bir coğrafyada hayat bulmuştur. Bu stratejik mekan Asya ile Avrupa arasında tabii bir köprü oluşturmakta ve kuzeyle güney arasında biricik deniz yolunu kontrol etmektedir. Diğer taraftan Doğu Anadolu hakimiyeti Türkiye'ye İskenderun ve Basra Körfezi'ne giden yollarda etkili olmak imkanını vermektedir⁵³. Şu halde böyesine kritik bir jeostratejik yapı Türkiye'yi modern bir devlet olmaya zorlamakta, Türkiye'yi yöneten her devlet adamı da bu temel faktörün derin ve sürekli etkisi altında bulunmak durumundadır. Tıpkı Atatürk de olduğu gibi...

Daha önce de belirttiğimiz gibi Atatürk'ün çağdaşlaşma olayının gerisinde ikiyüz yıllık bir modernleşme mücadelesinin olduğunu görürüz. Bu modernleşme adeta eski ile yeninin çatışması, Batı uygarlığı ile Doğu uygarlığının çeşitli uyuşma noktaları bulma mücadelesidir. Ancak Tanzimat'tan beri devam eden laikleşme süreci tam bir muammaya dönüşmüş, dualizm her alanda kendisini göstermiştir. Devletin teokratik yapısı bir türlü kırılmamış, dolayısıyla bu durum hukuk, idare, eğitim vs. alanlarda kendisini göstermiştir.

Devletin ekonomik yapısı kapitülasyonlar ve Yed-i Vahid sisteminin kaldırıldığı, iç gümrüklerin yabancı tüccar lehine iyileştirildiği 1838 Türk-İngiliz Ticaret Antlaşması ile tamamen dışa bağlı hale gelmiş, bunu 1856'dan başlayarak hızlı bir borçlanma süreci takip etmiş ve neticede devletin gelirlerinin bir kısmı 1882'de kurulan Düyun-ı Umumiye idaresine bırakılmıştır⁵⁴. Bütün bu şartlar altında Osmanlı Devleti ekonomi, maliye, millî eğitim ve adliye bakımından egemenlik haklarını kullanmayan yarı sömürge özellikleri gösteren bir devlet durumuna düşmüştür.

Atatürk'ün 200 yıllık çağdaşlaşma hareketlerinden etkilendiği bir gerçektir. Osmanlı'daki yenileşme hareketlerinin başarıya ulaşmaması, fakat Atatürk'ün giriştiği çağdaşlaşma hareketlerinin başarıya ulaşmasında öncelikle millî egemenlik ilkesini benimsemesi ve çağdaş uygarlık denilen batı medeniyetini rehber olarak alması etken olmuştur. Akılcı ve bilimsel bir yaklaşım tarzı uygulamayı yürütürken 200 yıllık yenileşme denemelerini incele-

miş, kendi tecrübelerinden, okuduğu kitaplardan yararlanmış ve orjinal bir senteze ulaşmıştı. Ona göre çağdaş uygarlık bir bütün olarak alınmalıydı. Dolayısıyla Atatürk eskilerin ıslahatçı ve telifci komplekslerinden sıyrılmak, bu medeniyeti bir bütün olarak ele almak, laik ve demokratik bir devlet ve toplum düzeni içinde yürütmek başarının temel şartıdır görüşünden hareket etmiştir⁵⁵. Atatürk inkılaplarının diğer bir özelliği kısa bir zaman süresinde enerji ve kararlılıkla sürdürülmüş radikal inkılablar olmalarıdır. Ayrıca bunlar dogmalardan yabancı akımlardan uzak, milli ülküyü hedef alan, ülke ihtiyaçlarına ve beklentilerine uygun bir yapı arz etmektedir. Atatürk inkılablarının başarıya ulaşmasının en büyük sebeplerinden birisi de, bu inkılabların Mehmetçiğin süngüsü ile kazanılmış olan milli bağımsızlığa ve tam bağımsızlığa dayanmasıdır⁵⁶.

Nihayet Atatürk inkılablarını yürütürken çağdaşlaşmanın yozlaşmaması, milli kimliğin zedelenmemesi için köklü tedbirler almıştır. Bu maksatla önce siyasi yapıda köklü değişiklikler yapılarak din ve devlet işleri birbirinden ayrılmış devlet laik bir temele oturtulmuştur⁵⁷. Laikliğin Türkiye'de tam anlamıyla yeleşmesinde, Saltanatın kaldırılması ve Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasını müteakib 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in kurulması ve sonrasında girilen bir dizi inkılab hareketinin etkisi olmuştur. 3 Mart 1924 tarihinde Hilafetin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimin birleştirilmesi ve Şeriat ve Evkaf bakanlıklarının kaldırılması sonucunda laikleşme yolunda önemli bir merhale katedilmiştir. 1928 tarihinde 1924 tarihli anayasadaki "Türk Devleti'nin dini İslamdır, dili Türkçedir" cümlesinin rersim din ile ilgili ilk bölüm kaldırılıyordu⁵⁸. Nihayet 1937 yılında laiklik bir anayasa ilkesi haline getirilerek, Türk Devleti'nin ve Atatürkçülüğün temeli ni oluşturan altı ilkeden biri oluyordu.

Atatürk kültüre büyük önem vermiş, kültürü mümkün olabildiğince geniş tabana yaymak suretiyle millileştirmeyi ve bütünleştirmeyi hedef almıştır. Eğitimin birleştirilmesi ve Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmasıyla eğitimde kültür bütünlüğü ve ülkü birliği sağlanmıştır. 1928'deki Harf inkılabı ve dilde sadeleşme hareketiyle milli kültürün tabana yayılmasında önemli adımları atılmıştır⁵⁹. Türk Tarih ve Dürk Dil Kurumlarıyla Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi açılarak Türk tarihli ve Türk dili alanlarında bilimsel araştırmaların yapılması teşvik edilmiştir. Ayrıca Atatürk, milli ekonomiye büyük ehemmiyet vermiş, dışa bağımlılığın önlenmesi için tarım ve sanayi sektörlerinde önemli atılımlar gerçekleştirilmesinde birinci derecede etken olmuştur.

Atatürk inkılablarını daima halka dayandırarak, onların inkılablara

sahib çıkmalarını, yeni siyasi yapıya katkı sağlamalarını temin etmiş, özellikle kadınlara seçme ve seçilme hakkını birçok Avrupa devletinden önce vermek suretiyle Türk insanına tabaa olmaktan çıkıp eşit haklara sahip yurttaş olma imkanını sağlamış, böylece halkın siyasal hayata geniş ölçüde katılması yasalarla teminat altına alınmıştır⁶⁰.

Netice itibarıyla Atatürk ve Atatürkçü çağdaşlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18.yy'da başlayan ve 20.yy'ın ilk yıllarına kaar süren yenileşme hareketleinden azami derecede etkilenmiştir. Atatürk'ü ve çağdaşlaşma modelini daha önceki yenilik hareketlerinden ayıran temel özellik, önceliklerin ıslahatçı ve fakat Atatürk'ün millet egemenliğine inanan bir inkılabçı olmasıdır. Ayrıca, Atatürkçü çağdaşlaşma ve Türk inkılabı zaferle neticelenen Milli mücadelenin akabinde ve buna dayanarak gerçekleşmiştir. Millî bağımsızlık, tam bağımsızlık ana ilke olarak kabul edilmiş, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşılmasını engelleyen tüm kurum ve kuruluşlar sökülüp atılmış, ancak bu yapılırken milli kültüre zarar verilmemesine dikkat edilmiş, Cumhuriyet ve tabii ki demokrasi, milliyetçilik ve laiklik inkılabın ve Atatürkçü çağdaşlaşmanın temel unsurları olmuştur. Bu gibi niteliklerinin bir sonucu olarak Atatürkçü çağdaşlaşma, önceki ıslahat hareketlerinin tam tersine büyük bir başarıya ulaşmıştır.

DİPNOTLAR

- (1) Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), TTK yay., Ankara 1984, s. 46-47.
- (2) Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1978, s.46
- (3) N. Berkes, **a.g.e.**, s.47
- (4) N. Berkes, **a.g.e.**, s.53
- (5) B. Lewis, **a.g.e.**, s.47
- (6) B. Lewis, **a.g.e.**, s.47
- (7) N. Berkes, **a.g.e.**, s.79
- (8) N. Berkes, **a.g.e.**, s.82
- (9) E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt V, Ankara 1983, s.65.
- (10) R.Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1985, s.78.
- (11) R. Uçarol, **a.g.e.**, s.80-81.
- (12) R.Uçarol, **a.g.e.**, s.80
- (13) R.Uçarol, **a.g.e.**
- (14) Murat Sarıca, **Siyasal Tarih**, İstanbul 1983, s. 35
- (15) B. Lewis, **a.g.e.**, s.81
- (16) N. Berkes, **a.g.e.**, s.183-184

- (17) Shaw, S. -Shaw E.K, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c.II (Çev. Mehmet Harmancı) İstanbul 1983 s. 66
- (18) S. Shaw, -E.K. Shaw, **a.g.e.**, s.66-67
- (19) B. Lewis, **a.g.e.**, s.99
- (20) İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İsanbul 1983 s.38
- (21) N. Berkes, **a.g.e.**, s.208
- (22) N. Berkes, **a.g.e.**, s.208
- (23) N. Berkes, **a.g.e.**, s.208-209
- (24) M. Sarıca, **a.g.e.**, s.131
- (25) İ. Ortaylı, **a.g.e.**, s.144
- (26) İ. Ortaylı, **a.g.e.**, s.131
- (27) N. Berkes, **a.g.e.**, s. 24
- (28) N. Berkes, **a.g.e.**, s. 212-213
- (29) İ. Ortaylı, **a.g.e.**, s.143
- (30) N. Berkes, **a.g.e.**, s. 219
- (31) B. Lewis, **a.g.e.**, s. 122
- (32) İ. Ortaylı, **a.g.e.**, s.71
- (33) B. Lewis, **a.g.e.**, s. 151
- (34) S. Shaw, -E.K. Shaw, **a.g.e.**, s.170
- (35) H. Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Konya 1986 s.101
- (36) Ş. Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, 1895-1908, İstanbul 1989, s. 30-31
- (37) Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ankara 1975 s.38-42
- (38) M. Sarıca, **a.g.e.**, s.160
- (39) B. Lewis, **a.g.e.**, s.177
- (40) M. Sarıca, **a.g.e.**, s.160
- (41) B. Lewis, **a.g.e.**, s.196
- (42) M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, (1889-1902), c.I, İstanbul 1985 s.649
- (43) Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul 1967, s.19
- (44) N. Berkes, **a.g.e.**, s.386-389
- (45) Hamza Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, İstanbul 1982 s.57
- (46) K. H. Karpat, **a.g.e.**, s.24
- (47) K. H. Karpat, **a.g.e.**, s.24-25
- (48) Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Ankara 1979 (Çev. Ka-dir Günay), s.123-147
- (49) U. Heyad, **a.g.e.**, s.104
- (50) K. H. Karpat, **a.g.e.**, s.31

- (51) K. H. Karpat, **a.g.e.**, s.32-33
- (52) Abdurrahman aycı, "**Atatürk ve Tarih Boyutu İçinde ağdaşlaşma**", Atatürk Araştırma Dergisi, c. VI, sayı 16'dan ayrı basım, Ankara 1989, s.48
- (53) A. aycı, **a.g.m.**, s.48-49
- (54) Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**, (1820-1913), Ankara 1984, s.129-134
- (55) A. aycı, **a.g.m.**, s. 58
- (56) A. aycı, **a.g.m.**, s. 59
- (57) A. aycı, **a.g.m.**, s. 59
- (58) Ünsal Yavuz, **Atatürk, İmparatorluktan Milli Devlete**, Ankara 1990, s. 86
- (59) A. aycı, **a.g.m.**, s. 59
- (60) A. aycı, **a.g.m.**, s. 59